

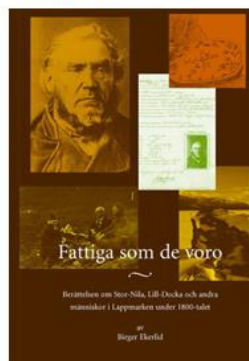
Birger Ekerlid
2017-08-26
Föredrag vid seminarium i Eivindstua i samband med Klemetspelet 2017

STOR-NILA och LILL-DOCKA - myter och fakta

Om nåjder, utanförskap,
brott och straff

Klemetspelet, Jamtjorden,
25-27 augusti 2017

www.birgerekerlid.se

Tack för att jag fick komma hit. Jag ska börja med ett citat:

"Ett wackert drag af den gamle lappen war, att han tagit av sig sin undertröja och mössa och låtit sin hustru påtaga dessa för att hålla henne varm. De woro eljes mycket dåligt klädda, fattiga som de woro."

Så stod det ordagrant i en nyhetsartikel i tidningarna Westerbotten och Ume-Bladet den 12 respektive 13 juli år 1899.

Rubriken på artiklarna var "Ihjälfrusna på fjället". Av artikeln framgick också att de som hade frusit ihjäl var "den både i vårt broderland och i Sverige välkände Stor-Nilo med hustru, bägge 76 år gamla".

Då kan man fråga sig – varför var de sin tids kändisar i både Sverige och Norge, i varje fall i de nordliga delarna? Vad gjorde de uppe på fjället i den åldern, dåligt klädda och uselt med mat, och hur hade de levt sina liv under 1800-talet?

Och varför uppträder de nu under 2000-talet på Jamtjorden i Leirskardalen i ett fantastiskt skådespel?

Det där är frågor som många har ställt sig, däribland jag. Jag har skrivit en bok om deras öden. Den heter *Fattiga som de voro*, ett direkt citat ur artikeln jag nyss citerade.

Jag vill tacka för att jag får komma hit och för att organisationen bakom Klemetspelet gör en så fantastisk insats både genom att gestalta välkända händelser och personer och genom att ordna seminarier och andra aktiviteter om vår gemensamma, gränsöverskridande historia.

En minnesvärd augustidag år 2003 hade jag förmånen att besöka Kjenssvasshytta och dess omgivning. Tillsammans med Per Jomar och Elsa Hoel och en rad andra vandrade vi till Stor-Nila-tjärn, till Lill-Dockas och Stor-Nilas dödsplats och till Klemetnåset. Det var intressant och rörande att höra Per Jomars engagerade och livfulla berättelser om Klemet och Stor-Nila. Jag hade redan då ett halvfärdigt manus till min bok, men dröjde tills 2007 innan den gavs ut.

Jag vill också nämna att jag under senare år har jag haft ett nära samarbete med Dag Brygffjell, välkänd förläggare och lokalhistoriker. Han har gjort en otrolig prestation genom att på nytt ge ut och illustrera Karl Anderssons gamla bok *I gränslandet*. Jag vill också varmt anbefalla Dags och Per Jomars gemensamma bok *Okstindan*, ett praktverk med mycket intressant information om detta fascinerande fjällområde.

Med detta sagt ska jag komma in på några saker som specifikt rör Stor-Nilas och Lill-Dockas liv.

1. Jag tänker börja med att beröra Stor-Nilas förhållande till den samiska religionen och dess nåjdtraditioner.
2. Därefter övergår jag till att kortfattat berätta om några avgörande händelser som påverkade deras liv.
3. Avslutningsvis ska jag säga något om människornas ömsesidiga beroende av varandra i gränslandet mellan Sverige och Norge och om några samhällsförändringar som starkt påverkade situationen i våra länder.

Stor-Nila har av många kallats den siste nåjden. Var han det eller inte? Och vad var en nåjd egentligen?

Jag är ingen religionshistoriker, men jag tror att man kan sammanfatta nåjdens roll som en andlig vägvisare som hade förmågan att försätta sig själv i trans för att hjälpa sig själv och andra. Nåjden hade också en magisk förmåga att lämna kroppen så att själen kunde färdas fritt. Till nåjdens rekvisita hör också vissa attribut, till exempel en spåtrumma och olika klädesplagg som definierade nåjden.

Det finns flera belägg som talar för att det inom slakten Njajta fanns en nåjdtradition, både på pappans och mammans sida. Däremot finns inga uppgifter som bekräftar att Stor-Nila ens hade en spåtrumma.

Å andra sidan finns det i både Sverige och Norge en lång rad berättelser och sägner som går ut på just detta att Stor-Nila hade övernaturliga och magiska egenskaper och en förmåga att spå. Han spådde ont om dom onda och gott om dom goda, har någon sagt.

Ibland gjorde han det med hjälp av vissa tillbehör som kan kopplas till schamanism, till exempel en halsduk av ekorrsvansar, en björnmössa, ett bälte eller en liten läderpåse som han hade kring halsen och som sades innehålla jord från kyrkogården.

Uppgiften om kyrkogårdsjorden är särskilt intressant. I mitten av 1800-talet befinner vi oss uppenbarligen fortfarande i skärningspunkten mellan kristendom och gamla samiska trosföreställningar. Tydligt stod Stor-Nila med en fot i vardera lägret. Författaren och förre kyrkoherden Bo Lundmark konstaterar i en intressant uppsats (Nils Nilsson Njajta 1822-1899 – den siste nåjden) följande:

”Om föräldrarna illustrerar ett mycket sent stadium i religionsskiftet, representerar nog Nila det allra sista”, skriver han i sin artikel i boken ”Studier och uppsatser”, utgiven av Härnösands stiftshistoriska sällskap 1991.

Kanske kan man beskriva Stor-Nila som en light-version av en nåjd.

Det intressanta är kanske inte om han ska definieras som en nåjd eller inte, utan vilken tilltro som man ska sätta till alla dessa mer eller mindre sannolika berättelser som omger Stor-Nila. När jag skrev boken *Fattiga som de voro* undvek jag medvetet de otaliga berättelser som skymmer det faktum att Stor-Nila och Lill-Docka var människor av kött och blod, med de brister och förtjänster som finns hos alla människor.

Jag ville avdemonisera honom genom att så samvetsgrant som möjligt utgå från de fakta som faktiskt finns. Jag återkommer till det.

Helt kunde jag förstås inte undvika sägnerna eftersom de så tydligt fanns i människors föreställningsvärld under den här tiden. De är viktiga för att förstå tidsandan, så jag ska kommentera några av dem.

En av de mer kända berättelserna handlar om uppträdet mellan Stor-Nila och apotekarfrun i Lycksele i samband med en vintermarknad. Det var trångt inne i apoteket och apotekarfrun röt åt Stor-Nila:

– Flytt på dig luslapp!

– Du ska få för luslapp du, svarade Stor-Nila, som ilsknade till över bemötandet.

En tid därefter kryllade det av löss på apotekarfrun och hon var tvungen att be Stor-Nila om ursäkt för att bli kvitt plågan.

Sant eller inte? Hade han verkligen den förmågan? Fundera själva tills vidare.

Under sina tiggarfärder här i Hemnes fick de ibland mat, ibland inte. I boken återger jag en sådan historia från Grönsvika, när de blev visade på porten av en havande kvinna. Nu citerar jag ur min egen bok:

- Jag tycker inte om lappar, hade den havande kvinnan snäst åt dem på gården Grönsviksmon.

- Packa er iväg bara!

Stor-Nila stelnade till och fixerade kvinnan med sin genomborrande blick:

- Vi ska gå. Men du ska veta att den son som du ska föda kommer att leva som renlapp i hela sitt liv.

- Tvi för dig! Jag tror inte ett ögonblick på dig och dina nåjdkonster och spådomar.

- Minns vad jag sa när du har fött din lapp-gosse, sa Stor-Nila.

Samma år föddes på gården Grönsviksmon en gosse vid namn Anton. Han blev i unga år rendräng och levde hela sitt liv som renskötare.

Stor-Nila hade fått rätt i i den spådom han hade utfärdat några månader tidigare och som blev hans allra sista; det blev precis som han hade sagt till den havande kvinnan på gården Grönsviksmon.

Sant eller inte? Hade han verkligen den förmågan att spå. Fundera själva tills vidare.

Minst en gång kom Stor-Nila i bråk med prosten Nils Johan Sundelin i Sorsele. Enligt denna version tiggde Stor-Nila brännvin av prästen men blev nekad. Då lär Stor-Nila ha yttrat:

- Gjort ska det vara för dig när du delar ut nattvarden, sa Stor-Nila.

Nästa kyrkhelg hade Sundelin en sådan handskälva att det var omöjligt för honom att hålla i kalken. Det välsignade nattvardsvinet hamnade över allt utom där det skulle – i munnen på salighets- och vintörstande församlingsbor.
Den som låg bakom mässfallet var Stor-Nila.

Sant eller inte?

Nja, jag tror att det i de allra flesta fallen finns naturliga eller psykologiska förklaringar. Jag tror att Stor-Nila var en skicklig skådespelare och illusionist, eller trollkarl, som vi säger i dag, i kombination med både lite tur och utmanande provokationer. Ofta hade han säkert glimten i ögat. I dag skulle han säkert ha medverkat som skådespelare i Klemetspelet.

Låt mig spekulera lite kring detta. I fallet med kyrkoherde Sundelin och spriten kan det finnas flera förklaringar. Sundelin kände till mystiken och ryktena kring Stor-Nila och började säkert fundera över och älta den förbannelse som Stor-Nila hade uttalat. Han blev nervös helt enkelt. Om man dessutom känner till att Sundelin själv hade problem med spriten kan man för det första förmoda att han inte ville ge bort spriten till Stor-Nila, utan att han ville dricka upp den själv, och för det andra att han kan ha varit onykter eller bakfull under högmässan. Det här är naturligtvis spekulationer från min sida, men det skulle kunna vara rimliga förklaringar till hans uppträdande.

I boken försöker jag sammanfatta Stor-Nilas förhållande till nåjderna på följande sätt:

”Stor-Nila var väl medveten om att det fanns en nåjdtradition inom släkten. Han visste att förfäderna hade levt med och dyrkat naturens makter och det myller av gudaväsen som han själv bara hade ringa kunskap om. Det var inte bara modern, Silpo-Gummo, och morfadern, Mahti Druri, som delvis förde arvet vidare och som fortfarande såg trumman som ett viktigt redskap. Fadern, Nils Ersson Njajta, hade använt trumman för att samla ihop renarna.

Stor-Nila hade inget emot att ärva mystiken. De riktigt gamla nåjdkonsterna – förmågan att komma i kontakt med andevärlden och gudamakerna - var i utdöende, men Stor-Nila uttryckte sig gärna gåtfullt och mångtydigt. Därtill hade han en livlig fantasi. Där verkligheten tog slut tog skrönan, gyckleriet och upptåget vid. Därifrån var steget inte långt till små- och nödlögner; han kunde bli både förslagen och beräknande.

Den väldiga gestalten, det yviga skägget och halsduken av ekorrsvansar förstärkte intrycket av magi. Han älskade att överraska och spela upp små scener som försatte åskådarna i avvaktande förundran. En gång i Lycksele hamnade han i gräl med en person från samma lappby och blev ordentligt uppretad. Inför åskådarna försatte han sig i trans, snurrade runt på golvet, jojkkade obegripliga ramsor och föll slutligen omkull livlös. Efter en stund klev han skrattande upp och sa:

- Det är ingen fara med Njajta, men skamlappen från Ran må se sig om.

En kort tid därefter dog ”skamlappen”, Stor-Nilas trätobroder.”

Slut citat. Den senare berättelsen tar upp det faktum att han troddes kunna framkalla död hos både människor och kreatur. Det finns flera sådana sägner om denna förskräckliga egenskap.

Jag ska ge ytterligare ett exempel från Norge på att det kan finnas psykologiska förklaringar bakom människors reaktioner på Stor-Nilas och Lill-Dockas beteende. Det ska jag göra genom att citera Per Jomar Hoel, som skriver så här om en händelse i Korgen:

”En dag gikk Lill Dokka inn til handelsmannen, Gulle Gabrielsen, i Korgen for å be om mat. Hun fikk ingenting og kom tomhendt ut. Utenfor butikken oppførte Lill Dokka seg på en noe underlig måte. Betjenten som såg dette, ble redd for å bli påvirket av hennes trolldomsmakt. Han fant ut at lappene måtte drives vekk med varme. Han tok en fakkell og kastet etter dem. Fakkelen traff et hustak i stedet for Stor-Nila og Lill Dokka, og det begynte å brenne i huset. Ingen turde å slokke brannen.

Denne mystikken som var omkring dem, gjorde også sitt til at de ble sosialt isolert, og de fant seg neppe godt til rette i Norge heller.”

Finns det en möjlig naturlig förklaring? Varför inte? Den här betjänten i handelsboden kanske blev lika nervös som kyrkoherde Sundelin och missade grovt målet när han skulle kasta facklan. Historien säger mer om rädslan för och alla rykten om Stor-Nila och Lilla-Docka.

Det är ju också så, att historier förändras och förvrängs när de berättas och återberättas. De flesta historier om Stor-Nila finns i flera olika versioner och uppgifterna om detaljer i historierna varierar. Ett tydligt exempel är de olika versionerna om hur de var klädda i samband med dödsfallet. Det vore ganska enkelt att objektivt konstatera exakt vilka kläder de hade på sig. Inte desto mindre figurerar ett antal olika uppgifter. I Hemnes kyrkoarkiv och i Per Jomars berättelse hade Stor-Nila svept kolten kring Lill-Docka. I nyhetsartikeln i tidningen var det undertröjan och mössan som han hade tagit av sig och lagt på henne. Enligt Göte Haglunds bok ”Samer till fjälls” hade han ”tege å sig all klea å lure dom kring a Lill-Docka.” Bo Lundmark brukar berätta om sin morfar Frans Andersson, som lär ha sagt:
– Stor-Nila hadd nog hjärte å, för han hade tege av sig nästan alla klea och lure dom kring a Lill-Docka.

Det finns också exempel på att han misslyckades i sina försök att spå.

En gång ville han köpa ett får av Johan Abrahamsson i Giltjaur i Sorsele. Men de kunde inte komma överens om priset. De ackorderade fram och tillbaka, men Abrahamsson ville ha mer betalt än vad Stor-Nila kunde bjuda. Till sist steg vreden hos Stor-Nila:

- Nog ska du få betalt. På det här viset!

Stor-Nila tog fram sandpåsen som han hade runt halsen, började ta ur sand och kasta omkring sig samtidigt som han snurrade runt runt i fårhagen.

- Herre Gud, han spår ihjäl djuret! skrek Johan Abrahamsson, som var uppriktigt rädd.

Johanssons son, som var vittne till upträdet, var den ende som höll sig lugn.

- Låt lappfan spå! sa han.

Efter en stund lomade Stor-Nila iväg med sandpåsen runt halsen, men något självdött får drabbade inte nybyggare Abrahamsson i Giltjaur.

En annan misslyckad spådom inträffade just här på Jamtjorden. Stor-Nila och Lill-Docka hade fått mat och husrum i hemmet där Kristen Ivarsa bodde. Han var fem år gammal vid det tillfället och mycket sjuk. För Per Jomar Hoel har han berättat följande:

”Stor-Nila var kvass i blikket, mørk i håret og hadde noe fremmed over seg. Han såg på meg der jeg lå i senga. Så sa han: ”Den der pojken blir inte gammal.” Så gikk de videre oppover dalen.” Kristen levde som kjent til han ble over 90 år gammel.”

Spådomarna slog som sagt inte alltid in, men alla trodde att Stor-Nila hade denna förmåga. Det var också denna tro som blev den utlösande faktorn för det dråp som en november natt 1848 förändrade livet för två samefamiljer.

– Du har spått ihjäl min hustru, sa Sven Sjulsson till Stor-Nila.

Denna anklagelse blev upphovet till ett bråk som ledde till Stor-Nila dräpte Sven Sjulsson. Två barn blev föräldralösa och Stor-Nila dömdes till två års straffarbete samtidigt som Lill-Docka vid dråptillfället var havande i åttonde månaden.

Det var en katastrof som skulle kasta mörka skuggor över de två familjerna för lång tid framöver.

Med dessa ord lämnar jag myterna, berättelserna och sägnerna om Stor-Nila och Lill-Docka. Kortfattat ska jag redogöra för vad vi faktiskt vet. Det finns en hel del att hämta i olika kyrkoarkiv, i protokoll och domar från de tre rättssaker som Stor-Nila var inblandad i samt inte minst i arkivmaterial från hans fängelsevistelser.

Kommentarer till BILDER 2-8, Nils Nilsson Njajta; Maria Larsdotter; Barnen; Fängelsedomarna; Utskriven från Långholmen; Tärna och delar av Sorsele och Norge; Klemmethelleren.

<p>Nils Nilsson Njajta (Stor-Nila)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1822 – 1899 • Rens sameby • Sju syskon • Föräldrar: Nils Ersson Njajta och Anna-Greta Matsdotter • Foto från 1883 • Ca tio år i fängelse 	<p>Maria Larsdotter (Lill-Docka)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1822 – 1899 • Grans sameby • Tre syskon: Erik, Anna Lotta och Anders • Skulptur av Thure Lindahl 1935 	<p>Barnen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Döfödd gässe. 1846 16/11 • Maja Stina, 1847 22/10, död efter tvenne timmars levnad • Sjul, 1848 27/12, död 1852 13/6 	<p>Fängelsedomarna</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dråp. Straffarbete 2 år, 9/2 1850 – 9/2 1852. • Första resan stöld, 2 år och 3 månader, 1881 – 1883 • Andra resan stöld, 4 år och 6 månader, 1885 – 1889 • Förlust av medborgerligt förtroende
<p>Tärna, och delar av Sorsele och Norge</p> 	<p>Klemmethelleren (Foto: Bo Lundmark)</p> 		

Kommentarer till nedanstående bild

Samhället påverkas och förändras

- Kolonisationen - befolkningsutvecklingen
- Odlingsgränsen, 1867
- Lapps katteländen försvann, 1886
- Gränstvister
- Unionsupplösningen 1905
- Tvångsflyttningar
- Rasbiologin
- Lapp skall lapp vara

Jag ska avsluta med ytterligare några påminnelser om vårt gemensamma gränsöverskridande förflutna.

Min mormor var född 1899, alltså samma år som Stor-Nila och Lill-Docka omkom på fjället. Hennes farfar hette Jonas Nilsson Njajta. Han var bror till Stor-Nila, nio år yngre. Om honom vet vi för övrigt att han var väldigt kyrklig. Det är en intressant skillnad. Antagligen hade han helt gått över till kristendomen, medan Stor-Nila hade en fot kvar i de gamla trosföreställningarna.

Jonas Nilsson Njajta var gift med Brita Stina Andersdotter, syster till den kände Tärnasamen Nils Andersson Vinka. De hade fler syskon, däribland Sjul Andersson. Denne Sjul Andersson hade sitt sommarbetesland i Spjeltfjeldalen mellan Okstindan och Artfjället på den norska sidan om gränsen. För några år sedan gick jag Klemetmarschen och då passerade man Sjur-Annars-lia, där han och familjen hade sitt sommarviste.

En höstdag år 1878 skulle de lämna sitt sommarviste och återvända till Sverige. Sjul, drängen och tre barn åkte båt över Gräsvattnet, som ju är gränssjö mellan Sverige och Norge. Sjuls hustru Margareta (Sjulsdotter, 1837-1881) och ytterligare ett barn (Anna Kristina Sjulsdotter, 1853-1920) gick runt sjön. Men det bar sig inte bättre än att det blåste upp till storm. Sjul Andersson, drängen och de tre barnen (Margreta, 12 år, Maria, 8 år, Sjul Anders, 3 år) omkom i denna tragiska båtolycka. På andra sidan stranden, stod hustrun och dottern och väntade, men förgäves. Den ende av de omkomna som återfanns var sonen Sjul Anders. Han begravdes på kyrkogården i Korgen.

Anders From i Högås diktade en visa om denna dramatiska händelse. Den börjar så här:

*En lappman var på resa
att flytta från sitt tjäll
som sådant folk här bruka
här uppe i nordens fjäll
Bedrövlig blev den resan
för honom, dräng och små
de fingo möta döden i
djupa böljan blå.*

För den som vill veta mer om den här dramatiska händelsen anbefaller jag Per Jomar Hoels artikel i Okstindan. Han berättar utförligt och medryckande om drunkningsolyckan på Gräsvattnet den 26 augusti 1878. Idag är det faktiskt på dagen 139 år sedan den inträffade. Ett av barnen, hon som gick tillsammans med mamman runt sjön, ärvde pappas renar och det var en av dessa renar som Stor-Nila stal och blev dömd för renstöld år 1881.

Och apropå flyttning över gränserna – min morfars farfar (bestefars bestefar?) och farmor (bestefars bestemor?) bodde i Boksjön i Tärna, men 1887 flyttade de till Meland i Hemnäs och ligger nu begravda på Korgens kyrkogård. De hette Johan Nilsson (1827-1891) och Brita Cajsa Tomasdotter (1833-1899).

Ja, det blev mycket kring ond, bråd död på i detta föredrag, så nu är jag tillbaka där vi började, vid Stor-Nilas och Lill-Dockas dödsplats.

Dödsplatsen 1899

— **Öbjällfärderna på fjället.** Under fjällens vinter kommo till Kvennes upp i Storge från Tärna med loppar, den både i under skoband och i Östergige höllande "Stor-Nila" med kulter, klager sig gamla. Nödan löte på sig begifvo de sig från Korgens kyrkogård öfver till Kvennes på hemväg till Östergige. Nödan var som på eftermiddagen innan de stycke upp på fjället, och hade fått sjödde dem från ett bergs slutt på jern på bogen.

Storbof från Kvennes ligger en halje, med höften en förmärksom de bledgen, bredt den de slatte sig fram uppåt för nästan en kvart. Öbjällfärdens uppåt bof i höften på höften, och de kommo till jern.

Det gån emellan hère med en annan man af underhållsten om betes förgilla öbe och för smältning en mede jern träffade enstaller för att sen efter seer.

Med seking af betes stöps, som nu stnat upp, påstälte man utan ledigt betes till en i låg kude med den ofjämrade lön. De både föremöbligen i märket låg under sig på jern botten.

En Nödan löte i hère kändes lifen, och mannens tropp rad fram en färd ur jern. De lågo med jern af pöran och med hère till förmöbligen. De till höften förtid hata låg emellan dem, och en annan både mannen hufv i botten.

De både, som loppas och gån, gån sig med i jern för att öfvernatte och för tröngen jernat utan ett mönne mer. De medert beng af den gamle loppas mer, att den lagit of sig sin arbetstid och måla och låt sig tillrä pöngs befs för att låta jern mer. De söre sig mer bett dligt klädd, fänta som de more.

Boken Fattiga som de voro ingår i en trilogi som sträcker sig fram till våra dagar. Alla tre böckerna finns samlade i volymen "Fjäll i förvandling". Det är för övrigt Tomas Colbengtson som har gjort omslaget till den boken och till "De tvångsflyttade", den tredje boken i trilogin.

Jag tackar för mig med en bild av Stor-Nila-stenen i Boksjön. Tack så mycket för uppmärksamheten!

